



BASRA VE KÛFE EKOLLERİNDE KIYASIN ÂMİL NAZARİYESİNE ETKİSİ*

THE EFFECT OF ANALOGY ON THE THEORY OF GOVERNMENT IN BASRA AND KUFU SCHOOLS

Abdulkadir KİŞMİR*

Öz

Bu makale Sıbeveyh'ten günümüze kadar birçok dilcinin kabul etmiş olduğu âmil teorisi üzerinde kıyasın etkisini Basra ve Kûfe dil ekolleri bağlamında ele almaktadır. Âmil teorisi, kısaca cümle içindeki kelimelerin sonundaki değişikliğin bir âmil sebebiyle gerçekleştiğini ifade eder. Hemen hemen bütün gramer kitapları bu sistem üzere telif edilmiş, âmil, mamûl ve irab konuları özellikle klasik eserlerde sistematik bir şekilde ele alınmıştır. Gramer âlimleri, âmil nazariyesini dikkate alarak "aralarındaki benzerlik sebebiyle bir kelimenin hükmünü başka bir lafza hamletmek" olarak tanımlanan kıyası etkin bir şekilde kullanmışlardır. Hatta cümlede âmilin belirlenmesi ve hangi tür kelimenin amel edeceği ile ilgili Basra ve Kûfe dil ekollerindeki tartışmaların ana kaynağını kıyas oluşturmaktadır. Bu nedenle konu önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Basra, Kûfe, Nahiv, Âmil Nazariyesi, Kıyas

Abstract

This article examines the effect of analogy on the theory of government adopted by many linguists since Sıbeveyh's time to the present day in the context of the Basra and Kufa language schools. Theory of government briefly states that the change in the end of words in the sentence is due to an operator. Almost all grammar books have been based on this system and the subjects of meaning, product and irab (case situation) have been systematically discussed especially in the classical works. Grammar scholars, taking into account the theory of government, effectively used the analogy described as "attributing the effect of a word to another word due to the similarity between them". In fact, analogy is the main source of the discussions about the determination of operative in the sentence and what kind of words will work in Basra and Kufa language schools. Therefore, the issue is important.

Keywords: Basra, Kufa, Grammar, Analogy of Government, Analogy

Giriş

Kıyas, nahiv usûlü kaynakları arasında semâ'dan sonra ele alınmasına rağmen hem Basra hem de Kûfe ekollerinde semâ'a tercih edilen bir yöntemdir (el-Misellâti, 1431/2010, 203). Bu durum kıyasın nahiv kuralları ve hükümleri oluşturmada nahivcilerin başvurduğu vazgeçilmez bir kaynak olduğunu göstermektedir. Fakat kıyasın aklî bir kaynak olması, çoğu kez nahivciler arasında herhangi bir konuda ittifakın oluşmasını engellemiştir. Bu ise onun aynı meselede farklı görüşlerin ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan farklı görüşler bulunmakla birlikte Arapça'da âmil nazariyesinin varlığı kabul edilmiştir. Bu ise kıyas/âmil teorisi içerisinde değerlendirildiğinde özellikle dil ekolleri arasında var olan ihtilafı daha da artırmıştır. Çünkü zihni bir faaliyet ile illeti tespit edip kıyasen bir hükme varma durumu ekol temsilcileri tarafından birbirine zıt hükümlerin doğmasına neden olmuştur. Dilcilerin Arap grameri oluşturma çabaları âmil nazariyesi ile beraber düşünüldüğünde *kıyasın nahivdeki rolü* hakkında zihinlerde genel bir kanaat oluşturacaktır. Bu makalede iki ana başlık altında âmil nazariyesinde kıyasın etkisi örnekler üzerinden izah edilmeye çalışılacaktır.

I. ÂMİLİ BELİRLEMEDE KIYASIN ROLÜ

Nahivcilerin büyük bir çoğunluğuna göre, cümledeki kelimelerin sonlarındaki değişiklikler "âmil" denilen bir etkileyici tarafından meydana gelmektedir. Bu yüzden gerek klasik gerekse modern dönemde yazılan nahiv kitapları âmil nazariyesi çerçevesinde kaleme alınmıştır.

Gerek Basra gerekse Kûfeli nahivciler bazen cümledeki bir kelimenin âmilini tespitinde farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Onların görüşleri incelendiğinde ihtilâfın çoğu kez kıyas kaynaklı olduğu müşâhede edilecektir. Âmilin belirlenmesinde kıyasın rolü başlıklar halinde şöyledir:

* Bu makale "Arapçada Kıyas ve Basra ile Kûfe Dil Ekollerindeki Rolü" adlı doktora çalışmasından üretilmiştir.

* Dr. Öğr. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagati.
e_posta: abdulcadir.kismir@erdogan.edu.tr

A. Mübtedâ ve Haberin Âmili

İsim cümlesinin iki ana ögesi olan mübtedâ ve haberi merfû' kılan âmilin belirlenmesi hususunda Basralı ve Kûfeli nahivciler arasında farklı görüşler bulunmaktadır.

Kûfeli dilcilere göre mübtedâyı ref' eden haber, haberi ref' eden ise mübtedâdır. Dolayısıyla bu ekole göre her iki öge birbirlerinin âmili olmaktadır (es-Sirâfî, 1429/2008, 2/457; el-Enbârî, 1433/2012, 1/38).

Basralı dilciler ise mübtedânın âmili ma'nevî bir âmil olan ibtidâ olarak değerlendirmişlerdir (es-Sirâfî, 1429/2008, 2/45; İbn Yaîş 1436/2015, 1/197). Haberin âmili konusunda ise bu ekolde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir kısmına göre ibtidâ haberin de âmili iken, diğer bir kısmına göre haberin âmili mübtedâdır. Bazıları ise mübtedâ ve ibtidânın beraberce haberin âmili olduğunu söylemişlerdir (el-Enbârî, 1433/2012, 1/38; İbn Habbâz, 1428/2007, 106).

Kûfelilere göre mübtedâsız haber olamayacağı gibi habersiz de mübtedâ olamaz. Bu yüzden onlara göre birbirine sıkıca bağlı olan bu iki ögenin âmili de aynı şekilde kendileri olmalıdır. Aslında onların mübtedâ ve haberin âmili hususundaki görüşleri kıyasa dayanmaktadır. Onlar, bu görüşlerini, bir cümlede hem âmil hem de mamûl olan kelimelere kıyas ederek izah etmişlerdir. Örneğin *أَيُّ مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ* âyetinde¹ *أَيُّ* kelimesi cümlede hem âmil hem de mamûldür. Zira bu kelime kendisinden sonra gelen fiilin mamûlü olarak mansûb konumdadır. Aynı şekilde bu kelime kendisinden sonra gelen fiili cezm etmiş ve onun âmili olmuştur (el-Enbârî, 1433/2012, 1/38; el-Ezherî, 1421/2000, 1/196). Kûfelilerin burada şebih kıyasını kullandıkları görülmektedir. Çünkü bu kıyasta iki kelime arasındaki kullanım benzerliği (istimâli kıyas) illet olarak kabul edilmiştir.

Basralılara göre ise mübtedânın âmili ibtidâdır. İbtidâ, yukarıda ifade edildiği gibi ma'nevî bir âmildir. Zira Basralılara göre âmillerin lâfzî oluşu şart değildir. Çünkü onlara göre âmiller emârelerdir. Diğer taraftan Basralılar da bu konudaki görüşlerini Kûfeliler gibi kıyasa dayandırmışlardır. Çünkü isim cümlesinin başına gelen *كَنْ*, *إِنَّ*, *ظَنَّ* gibi kelimeler mübtedâ ve haberi âmili olurlar. Aynı durum Basralılara göre ibtidâ için de geçerlidir (el-Enbârî, 1433/2012, 1/39; İbn Yaîş 1436/2015, 1/198).

Görüldüğü gibi Basralılar ma'nevî âmil kabul ettikleri ibtidânın zikredilen harf ve fiillere benzediğini dile getirerek görüşlerini kıyasen ortaya koymuşlardır. Bu durum kanaatimizce kıyas işleminde makîsun aleyhin lâfzî, makîsin ise ma'nevî olabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Diğer taraftan her iki ekolün farklı kullanımları makîsun aleyh olarak kabul etmeleri, mübtedâ ve haberi âmilin tespiti farklı görüşlerin doğmasına sebep olmuştur.

Bu başlık altında *ئِ* ve benzerleriyle başlayan cümlelerde haberi âmilin tespiti hususunda kıyas kaynaklı tartışmalara da değinmek gerekmektedir.

Basralı nahiv âlimleri *ئِ* ve benzerlerini fiile kıyas ederek âmil kabul etmişlerdir. Onlar, söz konusu harflerin isimlerinin mef'ûle benzetilerek mansûb, haberlerinin ise fâile benzetilerek merfû' okuduklarını ifade etmişlerdir (el-Ferâhidî, 1405/1985, 45; es-Semânî, 1422/2002, 229; el-Enbârî, 1436/2015, 110; İbn Ufûr, 1419/1998, 1/417). Bu konuda Basralı dilciler arasında herhangi bir ihtilâf yoktur (el-Alevî 1430/209, 1/322).

Kûfe dil ekolü temsilcileri ise bu harflerin âmil olduğu hususunda Basralılarla aynı kanaati paylaşmaktadırlar. Ancak onlar, bu harflerin isimlerini nasb ettiklerini ama haberlerini ref' etmediklerini iddia etmişlerdir (İbnu's-Serrâc, t.y, 1/230). Çünkü onlara göre bu harfler sadece bir ismin âmili olabilirler. Zira kabul ettikleri genel kurala göre asıl ile fer' birbirlerinin aynısı olamaz. Bu ise onların fer' i asıldan daha zayıf kabul ettiklerini göstermektedir. Bundan dolayı Kûfeliler, *ئِ* ve benzeri harflerin, başına geldikleri isim cümlesinin haberinin âmili olmadığını ileri sürmüşlerdir. Görüldüğü üzere Kûfeliler, Basralılar gibi bu harflerin fiile kıyas edildiklerini kabul etmekle beraber fer'in amelini asıl ile aynı seviyede görmemişlerdir. Peki bu durumda onlara göre haberi merfû' kılan şey nedir? Bu soruya cevaben onlar, haberin daha önceki durumu gereği merfû' olduğunu zikretmişlerdir (el-Enbârî, 1433/2012, 1/144; el-Ukberî, 1406/1986, 335).

Basralılar kıyas işleminde Kûfeliler gibi fer'in asıl gibi değerlendirilmemesi gerektiğini kabul etmekle beraber, bu harflerin isimlerine ve haberlerine âmil olmalarını kıyas edildikleri fiillere benzerliğinin kuvvetli oluşuna bağlamışlardır. Ayrıca onlara göre bu harflerin -fiillerin aksine- isimlerini nasb haberlerini ref' etmeleri makîsun aleyhten farklı olduklarını yani asıl gibi âmil olmadıklarını göstermektedir (İbnu'l-Verrâk, 1429/2008, 334).

B. Mef'ûlün Bih ve Mef'ûlün Me'ahın Âmili

Bu konuda kıyas önemli bir etkiye sahiptir. Hatta Basra ve Kûfe ekollerinde bu konuda farklı görüşlerin doğmasına bizatihi kıyas sebep olmuştur.

¹ İsrâ 17/110. "Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihâyet en güzel isimler onundur."

1. Mef'ûlün Bihin Âmili

Gramer âlimleri arasında mef'ûlün bihin âmili hususunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Başta Basralılar (el-Ukberî, 1406/1986, 263; ez-Zebîdî, 1407/1987, 34) olmak üzere nahiv âlimlerinin birçoğuna göre mef'ûlün bihi nasb eden âmil sadece baştaki fiil (el-Enbârî, 1436/20015, 68) ya da şibh-i fiildir (es-Suyûtî, 1418/1998, 2/5). Kûfeliler ise bu konuda ekol içinde farklı düşüncelere sahiptirler. Bazıları fiil ve fâilin her ikisinin mef'ûlün âmili olduğunu söylerken (İbnu'l-Verrâk, 1429/2008, 377; İbn Tûlûn, 1423/2002, 1/349) bir kısmı ise sadece fâilin âmil olduğu görüşünü benimsemiştir. Bazıları ise mef'ûlün âmilini "mef'ûliyyet manası" olarak değerlendirmiştir (el-Enbârî, 1433/2012, 1/66).

Mef'ûlün âmilinin fiil ve fâil olduğunu iddia eden bazı Kûfeliler, fiil ve fâili tek bir kelime gibi düşünmüşlerdir. Onlara göre mef'ûlün bih, asıl olarak lâfzen veya takdiren kesinlikle fiil ve fâilinden sonra gelmektedir. Bu durum ise onların tek bir kelime gibi düşünülmesinin gerekli olduğunu ortaya koyar. Çünkü Kûfelilere göre fiille fâilin tek bir kelime olarak ele alınmasını gerektirecek birtakım emâreler vardır. Örneğin ef'âl-u hamsede i'râb alâmeti fâilden sonra bulunmaktadır. Bu da onun tek bir kelime gibi düşünülmesini gerekli kılar. Aynı durum كُنْتُ kelimesinde de görülmektedir. Aslında burada كُنْ isimdir ve önceki kelimeyle beraber fiil olarak değerlendirilmiştir (Sibeveyh, 1430/2009, 2/186). Diğer taraftan كُنْتُ kelimesinin كُنْتُ şeklinde ism-i mensûbu yapılmaktadır. Onlar bütün bunları görüşlerini destekleyen deliller olarak ileri sürmüşlerdir (el-Enbârî, 1433/2012, 1/66-67). Ayrıca Kûfeliler, bazı Basralıların haberin âmili hususundaki görüşlerine atıf yapmışlardır. Yukarıda temas ettiğimiz gibi bazı Basralı nahivcilere göre ibtidâ ve mübtedâ birlikte haberin âmilidir. Bu ise Kûfelilere göre onların tek kelime olarak düşünülüğünü göstermektedir (el-Ukberî, 1406/1986, 264). Ayrıca onlara göre mef'ûl ve haberin cümlede âmillerinden sonra yer bulmaları aynı konumda olduklarına işaret eder (el-Enbârî, 1433/2012, 1/67). Diğer taraftan Kûfeliler mef'ûlün bihin fiil ve fâilin her ikisi sebebiyle mansûb oluşunu, şartın cevabının fiil ve اِنْ ile meczûm oluşuna kıyas etmişlerdir. Zikredilen durumlar onlara göre fiil ve fâilin mef'ûlün âmili olmakla bire bir uyumaktadır (el-Ukberî, 1406/1986, 264).

Ancak Basralılar, Kûfelilerin bu görüşlerine karşı çıkmışlardır. Onlara göre fiil zaten tek başına iki mamûlün âmili olabilmektedir. Çünkü fiillerde asıl olan âmil olmaktır. İsim ise amel konusunda fer' kabul edilmiştir. Bundan dolayı fâilin burada âmil olması söz konusu değildir. Zira Basralılara göre onun âmil olması için harfe veya fiile benzemesi gerekmektedir. Burada ise böyle bir durum söz konusu değildir (el-Enbârî, 1433/2012, 1/67; el-Ezherî, 1421/2000, 1/463).

2. Mef'ûlün Me'ahın Âmili

Nahiv âlimleri mef'ûlün me'ahın âmili hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Sibeveyh'e göre mef'ûlün me'ahın âmili baştaki fiildir. Söz konusu mef'ûlün başında bulunan و harfi Sibeveyh'e göre مع anlamındadır. Örneğin استوى الماء والخشبة "At izi it izine karıştı." ve جاء البرد والطيالسة "Soğuk, kaftanla beraber geldi." cümlelerinde görüldüğü üzere mef'ûlün başındaki و harfi yerine مع kullanılınca cümlelerde anlam bakımından bir değişikliğin olmadığı görülmektedir (Sibeveyh, 1430/2009, 1/356).

es-Sîrâfî, yukarıda ifade edilen görüşü kıyasen açıklamaya çalışır. Ona göre و'nun مع yerinde kullanılması, اِلَّا harfinin غَيْر kelimesi yerinde kullanılmasına benzer. Her iki durumda cümlelerdeki manalar değişmese de i'râb yönünden bir farklılık meydana gelmektedir. Çünkü مع ve غَيْر kelimeleri her zaman âmil olmalarına rağmen و ve اِلَّا harftirler ve başlarına geldikleri kelimenin âmili değillerdir (es-Sîrâfî, 1429/2008, 2/195).

es-Sîrâfî'nin yukarıdaki ifadelerinden Sibeveyh'in bu konudaki görüşünün temel gerekçesini kıyas oluşturmaktadır. Zira es-Sîrâfî mef'ûlün me'ahın başında bulunan مع anlamındaki و harfini, istisnâ cümlesindeki غَيْر anlamındaki اِلَّا'ya benzetmiş ve istisnâ cümlesinde olduğu gibi âmilin fiil olduğu hükmüne ulaşmıştır.

Diğer taraftan Basralı dilciler Kûfeli muhataplarının bu duruma itiraz edeceklerini bildiklerinden olsa gerek lâzım bir fiilin nasıl mef'ûl aldığını açıklamaya çalışmışlardır. Zira kıyas gereği lâzım fiiller mef'ûl almazlar. Bu tezatı gören Basralı dilciler buradaki و'nun, lâzım bir fiili müte'addî yapan harflere benzediğine dikkat çekmişlerdir. Bu yüzden mef'ûlün me'ahın başındaki و'nun lâzım bir fiili müte'addî yapan durumlara kıyas etmişlerdir. Bilindiği gibi lâzım bir fiil, if'âl ve tef'îl babına taşınarak veya mef'ûlün başına ب harfi cerri getirilerek müte'addî yapılmaktadır. Basralılara göre aynı durum mef'ûlün me'ahın başındaki و için de geçerlidir. Çünkü diğer ekler gibi bu harf de fiile kuvvet kazandırır. Görüldüğü üzere و ile lâzım bir fiili müte'addî yapan diğer harfler, fiile kuvvet kazandırma noktasında benzerlik göstermektedir. Fiil lâzım da olsa yapılan bu kıyas ile و sayesinde mef'ûlüne âmil olabilmektedir (el-Enbârî, 1433/2012, 1/200).

Kûfe dil ekolü temsilcileri ise mef'ûlün me'ahın âmilinin fiil olmadığını iddia etmişlerdir. Zira onlar, lâzım fiillerin mef'ûl alamayacakları konusunda ısrarcıdır. Çünkü onlara göre lâzım fiillerin mef'ûle

ihtiyaçları yoktur. Ayrıca onlara göre zikredilen örnekte mef'ûlün me'ah konumundaki kelime anlam bakımından öncesiyle uyum içerisinde değildir. Örneğin استَوَى الْمَاءِ ve استَوَى الخَشْبَةِ şeklinde bir ayırımda ikincisi yani الخَشْبَةِ ilkinde uyum sağlamamaktadır. Kûfelilerce anlam bakımından bu uygunsuzluk mef'ûlün me'ahın mansûb olmasını gerektirmiştir (el-Ukberî, 1406/1986, 381).

C. Müstesnânın Âmili

Kûfe dil ekolü temsilcileri mansûb müstesnânın âmilinin tespiti hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Bir kısmına göre örneğin قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا "Topluluk, Zeyd hariç kalktı." cümlesinde إِلَّا, müstesnânın âmidir (es-Suyûtî, 1418/1998, 2/188). Çünkü onlara göre yukarıdaki cümlede fiil müte'addî değildir. Bundan dolayı o, herhangi bir ismi, mef'ûl olarak alamaz. Diğer taraftan الْقَوْمُ إِخْوَانُكَ إِلَّا زَيْدًا "Bu topluluk, Zeyd hariç senin kardeşlerindir." cümlesinde fiil yoktur. Bu örnek ise müstesnânın âmilinin fiil olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla müstesnâyı nasb eden إِلَّا'dır. Ancak bu harf onlara göre mahzûf bir fiilin -أَسْتَنْتِي- yerine kullanılmıştır (İbn Yaîş 1436/2015, 2/187).

el-Ferrâ'ya nispet edilen görüşe göre ise إِلَّا kelimesi إِنَّ ve لَ' dan oluşmuştur. Sonra إِنَّ tahfife uğramış ve لَ' ya idğam edilmiştir. Müstesnânın mansûb olması durumunda âmil إِنَّ, merfû' olması durumunda ise âmil لَ' olmaktadır. (el-Ukberî, 1406/1986, 400) el-Ferrâ bu görüşünü kıyasla açıklamaya çalışmıştır. Ona göre إِنَّ ve لَ' nin birleşiminden oluşan bu kelime, amel bakımından حَتَّى'ya benzer. Zira حَتَّى bazen إِلَى te'viliyle kendinden sonra gelen kelimeyi mecrûr kılar. Bazen de و atf harfi olarak önceki kelimeye tabi olur. Nitekim "Zeyd'e varıncaya kadar topluluğu Zeyd'e dövdüm." cümlesinde إِلَى حَتَّى زَيْدًا. "Zeyd'e varıncaya kadar topluluğu dövdüm." cümlesinde ise atf anlamında kullanılmıştır. el-Ferrâ'ya göre aynı durum إِلَّا kelimesinde de görülmektedir (el-Enbârî, 1433/2012, 1/212-213).

Bu konuda Basralı nahivciler arasında da farklı görüşler ileri sürülmüştür. (es-Sîrâfî, 1429/2008, 2/60) Basralıların bir kısmına göre müstesnânın âmili baştaki fiildir. Onlara göre fiil her ne kadar lâzım da olsa إِلَّا ile geçişlilik kazanmıştır. Onlar, bu durumu lâzım bir fiilin harf-i cerle müte'addî yapılmasına kıyas etmişlerdir. Ancak burada إِلَّا'nın harf-i cerden farklı olduğu aşikârdır. Çünkü harf-i cer amel etmektedir. Bu tezati gören Basralılar إِلَّا'nın hem ismin hem de muzâri fiilin başına geldiğinden dolayı amel etmediğini söyleyerek, onun amel etmemesinin fiilin geçişli olmasına zarar vermeyeceğini zikretmişlerdir. (el-Enbârî, 1433/2012, 1/213) el-Müberrid ise müstesnânın mahzûf bir fiil ile nasb edildiğini iddia eder. Ona göre إِلَّا mahzûf fiilin yerine kullanılmıştır (el-Müberrid, 1415/1994, 4/389).

D. 'Ukûd (Onluk) Sayıların Temyizinin Âmili

Basralı nahivciler onluk sayıların temyizinin âmilini kıyas yoluyla tespit etmişlerdir. Nahivcilere göre örneğin, عِشْرُونَ دِرْهَمًا "Yirmi dirhemim var." cümlesindeki temyiz âmili عِشْرُونَ kelimesidir. Çünkü عِشْرُونَ kelimesi bazı nahivcilere göre hem lâfız hem de isti'mâl yönünden ism-i fâile benzemektedir (Sibeveyh, 1430/2009, 2/130; es-Semânîni, 1422/2002, 305). Zira her ikisi de vâv ve nûn almakta ve izâfet halinde ن harfi düşmektedir. Diğer taraftan her iki kelime de kendisinden sonra gelen isme etki etmekte ve ma'nen ona ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla عِشْرُونَ kelimesinin temyize olan ihtiyacı ve bu yönden ism-i fâile benzerliği, aralarında bir diğer illet kabul edilmiştir. Bundan dolayı ism-i fâilin âmil olması hükmü bu sayılara da uygulanmıştır (el-Ukberî, 1416/1995, 1/297).

Basralı dilcilerden bir kısmı ise onluk sayıları, أَفْضَلُ مِنْ kalıbındaki ism-i tafidile kıyas etmişlerdir. Onlara göre sayılar, ism-i fâilden ziyade ism-i tafidile benzemektedir. Çünkü ism-i tafidilden sonra gelen kelime nekre şeklinde kullanılmaktadır. Ancak ism-i fâilden sonra mâ'rife bir kelime gelebilmektedir. Bu sebeple ikinci kıyasın ilkinde oranla daha doğru olduğu ifade edilmiştir (es-Suyûtî, 1418/1998, 2/263).

E. Tenâzu' Bahsinde Kıyas

"Birden fazla âmilin tek öğede amel etmesi" (Abbas Hasan, t.y, 2/175) şeklinde tanımlanan tenâzu' bahsinde iki âmilden sonra gelen isimde hangisinin amel etmesi gerektiği hususunda nahiv âlimleri arasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Aslında her iki fiilin de ayrı ayrı amel edebildiğini zikreden nahivciler, hangisinin amelde öncelikli olduğunu tesbit ederken kıyası kullanmışlardır.

Basralılar ikinci, Kûfeliler ise birinci fiilin amel etmede önceliğe sahip olduğunu beyan etmişlerdir (İbn Hişâm, 1357/1938, 29; İbn Akil, 1433/2012, 1/496). Her iki ekol de kendi görüşünü destekleyen kullanımları delil olarak ortaya koymuşlardır (el-Enbârî, 1433/2012, 1/71 vd.).

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Basralı dilciler tenâzu' konusunda isme yakın olan fiilin ona âmil olmasını daha doğru bulmuşlardır. Örneğin وَصَرَبْتِي زَيْدًا "Zeyd'i dövdüm o da beni dövdü." cümlesinde olduğu gibi زَيْدًا kelimesi ikinci وَصَرَبْتِي fiili tarafından ref' edilmiştir. Aslında bu cümle, وَصَرَبْتِي زَيْدًا وَصَرَبْتِي زَيْدًا şeklinde Zَيْد kelimesi cümledeki mef'ûlün anlaşılmasında bir sorun olmadığı için hazfedilmiştir (Sibeveyh, 1430/2009, 1/123). Basralılar kıyas gereği bu kullanımın daha uygun olduğunu iddia etmişlerdir.

Çünkü onlara göre mamûlün âmîle yakınlığı onun âmîl olmasını gerektirmiştir. Hatta daha güçlü bir âmîl olsa bile yakın âmîlin ameli daha doğru bulunmuştur. *حَسَنَتْ بِصَدْرِهِ وَصَدْرٌ زَيْدٌ. "Hem onu hem de Zeyd'i gücendirdim."* örneğinde görüldüğü gibi fiil amel bakımından daha güçlü iken *صَدْرٌ* kelimesi harf-i cerli kelimeye atfedilmiştir. Hâlbuki bu örnekte fiil âmîl olarak kabul edilseydi, bu kelimenin *صَدْرٌ* şeklinde mansûb olması gerekecekti. Ancak burada fiile göre daha zayıf ama mamûle yakın olan âmîle amel ettirilmiştir (el-Ukberî, 1406/1986, 254).²

Kûfeli dilciler ise tenâzu' cümlesindeki ilk fiilin âmîl olmasını daha doğru bulmuş (ez-Zeccâci, 1404/1984, 111) ve görüşlerini kıyasen ortaya koymaya çalışmışlardır. Zira onlar, bu durumu, isim cümlesinin başına gelen bazı fiillere kıyas etmişlerdir. Örneğin *ظَنَّ* ve *كَانَ* fiilleri, *ظَنَّتُ زَيْدًا قَائِمًا. "Zeyd'i ayakta sandım."* ve *كَانَ زَيْدٌ نَائِمًا. "Zeyd ağlıyordu."* cümlelerinde görüldüğü gibi cümlenin başında bulduklarında amel etmek durumundadırlar. Fakat *ظَنَّ* fiilinin ortada veya sonda gelmesi durumunda ameli iptal edilebilir. Aynı durum, bazılarının göre ortada bulunduğu *كَانَ* için de geçerlidir. Bu sebeple Kûfelilere göre birinci fiilin âmîl olması kıyasen daha doğrudur. Diğer taraftan Kûfelilere göre ikinci fiilin amel etmesi durumunda birinci âmîlin mamûlü zamir şeklinde takdir edilmelidir. Ancak kıyas gereği zamirler daha önce geçen bir kelimenin yerinde kullanılırlar. Bundan dolayı böyle bir cümlede ikinci fiilin ameli durumunda kıyasa aykırı bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu da "*el-İzmâr kable'z-zikr*" denilen ve Kûfelilerin kabul etmediği bir duruma sebep olmaktadır (el-Alevî, 1430/2009, 1/429).

Her iki ekol de aynı konu üzerinde farklı makîsun aleyhler kullanarak kıyasa gitmiş ve farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Ancak dikkat edilirse bu konu üzerinde yapılan kıyaslar cümlede anlam bakımından bir farklılığa yol açmamış, sadece nazari bir tartışma olarak doğruyu arama çabası şeklinde nahiv tarihinde yerini almıştır.

II. KELİMENİN ÂMİL OLMASINDA KIYASIN ROLÜ

Âmil nazariyesine göre kelime türlerinden bazıları asıl, bazıları ise fer' olarak âmîl konumundadır. Nahiv âlimleri amelde fiilin asıl, isim ve harfin fer' olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre fer' konumunda olan kelimeler sadece kıyasen âmîl olabilirler (İbn Ufûr, 1419/1988, 1/415). Basralı ve Kûfeli nahivcilerin kabul ettiği bu durum farklı örnekleriyle şöyledir:

A. *ا* Babında Kıyas

Arap dilinde *ا* ve benzerleri fiile kıyasla âmîl olmuşlardır. (Sibeveyh, 1430/2009, 2/130; İbnu's-Serrâc, t.y, 1/230) Nahiv ulemâsı amel bakımından fer' olan bu harflerin fiile kıyas edildiği hususunda ittifak etmekle beraber bu durum için farklı illetler tespit etmişlerdir. Bazıları bu harflerin fiil gibi sadece isimlerin başlarına gelmelerini illet kabul etmiştir. (Sibeveyh, 1430/2009, 3/139; el-Müberrid, 1415/1994, 4/108) Öte yandan bu harflerle fiiller arasında ma'nevî benzerlik de dikkate alınmıştır. Zira *ا*, *اَنَّ*, *اَنَّ*, *اَنَّ* ve *اَنَّ* olarak kaynaklarda yer bulan bu harfler, te'kîd, teşbîh, istidrâk, temenni, tereccî ve tevakku' manalarıyla fiillere benzemişlerdir. Çünkü *ا* ve *اَنَّ* *اَنَّ*; *اَنَّ* *اَنَّ*; *اَنَّ* *اَنَّ*; *اَنَّ* *اَنَّ* anlamındadır. Nahivciler söz konusu harflerle fiiller arasındaki anlam bakımından bu benzerliği kıyas için illet kabul ederek fiillerdeki âmîl olma hükmünü bu harflere taşımışlardır (el-Müberrid, 1415/1994, el-Enbârî, 1436/2015, 110). Diğer taraftan söz konusu harflerin lâfzen fiillere benzerliği de bir diğer illet kabul edilmiştir. (İbn Bâbeşâz, 1398/1978, 2/161) Zira bu harfler mâzi fiiller gibi sonlarının fetha (İbnu's-Serrâc, t.y, 1/230) oluşları ve harf sayıları bakımından fiillere benzemektedir (es-Semânîni, 1422/2002, 233). Bununla beraber bu harflerin fiiller gibi nûn-i vikâyeyi almaları da lâfzî benzerliğin bir başka örneğidir (el-Enbârî, 1436/2015, 110).

B. İsm-i Fâil ve İsm-i Mef'ûlde Kıyas

Gramer âlimleri ittifakla ism-i fâilin muzâri fiile kıyasen âmîl olduğunu belirtmişlerdir (Sibeveyh, 1430/2009, 1/217; el-Müberrid, 1415/1994, 4/149). Bilindiği üzere izâfet terkîbi haricindeki isimlerde asıl olan âmîl olmamaktır (İbnu'l-Verrâk, 1429/2008, 417). Dolayısıyla bir ismin amel edebilmesi için başka bir kelimeye kıyas edilmesi gerekmektedir. İsm-i fâil muzâri fiile kıyas edildiğine göre kıyasa konu olan bir illet var demektir. O halde ism-i fâilin amel etmesine sebep olan, farklı bir ifadeyle muzâri fiile kıyas edilmesini gerektiren şey nedir? Nahivciler bu soruya farklı cevaplar vermişlerdir.

Sibeveyh'e göre ism-i fâille muzâri fiil arasında ma'nevî bir benzerlik vardır. Ona göre, *هَذَا صَارَبٌ زَيْدًا. "Bu, Zeyd'i yarın dövecek."* ifadesi ile *هَذَا يَضْرِبُ زَيْدًا غَدًا.* cümlesi aynı anlamdadır (Sibeveyh, 1430/2009, 1/217). Bu görüş el-Müberrid tarafından da benimsenmiştir. Bundan dolayı o, ism-i fâilin mâzi anlamında

² Basralı dilciler bu konuda görüşlerini destekleyecek daha başka kalıplar da kullanmışlardır. Örneğin, *حُرْبٌ خَرِبٌ. "Harap bir keler yuvası"* terkinde *حَرِبَ* kelimesi yakınında bulunan *ضَرِبَ* kelimesinin i' râbını almıştır. Hâlbuki bu kelime *حُرْبٌ* kelimesinin sıfatıdır ve merfû' gelmesi gerekmektedir. Ancak Araplar gramercilerin cerr-i civâr dedikleri bu kullanımı tercih etmişlerdir. Basralılar bu örnek üzerinden tenâzu' konusunda haklı olduklarını iddia etmektedirler; bkz. (el-Enbârî, 1433/2012, 1/77).

ise amel edemeyeceğini iddia etmiştir. Çünkü bu durumda aralarındaki ortak illet kabul edilen ma'nevî benzerlik kaybolmuştur (el-Müberrid, 1415/1994, 4/148). Örneğin, "أحمدُ ضاربٌ زيدٌ أمس." "Ahmet Zeyd'i dün dövdü." cümlesinde görüldüğü gibi ism-i fâil ismine muzâf olmakta ve muzâri fiile kıyas edilmemektedir. Ancak Sibeveyh'e göre, "هذا الضاربُ زيدًا." "Zeyd'i döven budur." cümlesinde görüldüğü gibi bu konumdaki ism-i fâilin harf-i târif alması durumunda mâzi manalı da olsa kıyasen amel edebilmektedir (Sibeveyh, 1430/2009, 1/241).

Muhtemelen Sibeveyh'in görüşünden hareketle nahiv âlimleri başına ism-i mevsûl (الذي) manasında harf-i târif getirilen ism-i fâilin -manası mâzi de olsa- amelini kabul ederek harf-i târifin ismi fiile yaklaştırdığını ifade etmişlerdir (es-Sîrâfi, 1429/2008, 2/38). Onlar "هذا الضاربُ زيدًا أمس." "Bu, dün Zeyd'i döven kimsedir/dövmüştür." cümlesinde görüldüğü üzere kelimeyi lâfzen isim olsa da ma'nen fiil kabul etmişlerdir (İbn Yaîş 1436/2015, 6/115). Ayrıca es-Sîrâfi'ye göre mâzi manalı ism-i fâilin hükmü mef'ûle muzâf olmaktadır. O, ism-i fâilin başına harf-i târif getirilmek suretiyle izâfetin kaybolduğunu, bu sayede onun amel ettiğini zikretmiştir (es-Sîrâfi, 1429/2008, 2/37-38).

Küfelilerden el-Ferrâ'nın ism-i fâilin sadece hâl ve istikbâl manasında olması durumunda âmil olduğu görüşünü benimsediği nakledilmiştir (el-Alevî 1430/209, 1/377). el-Kisâî'nin ise geçmişi ifade eden ism-i fâilin amelini de kabul ettiği kaynaklarda yer bulmuştur (İbn Mâlik, 1406/1986, 2/1043).

Gramer âlimleri ism-i fâil ile muzâri fiil arasında lâfzî benzerliğe de vurgu yapmışlardır. Onlar, makîsun aleyh ile makîs arasında harf sayısı ve hareke benzerliği sebebiyle kıyasen fiildeki âmil olma hükmünün ism-i fâile taşındığını bildirmişlerdir. (İbn Yaîş 1436/2015, 6/99) Ayrıca ism-i fâilin fiili gibi müzekkerlik ve müenneslik hallerinde bulunması, nahivciler tarafından lâfzî benzerlik olarak değerlendirilmiştir (İbnu's-Serrâc, t.y, 1/122).

Nahivciler, muzâri fiil ile ism-i fâil arasındaki söz konusu benzerliklerin güçlü olduğu gerekçesiyle amelde -fer' olmasına rağmen- ism-i fâilin mamûlünün kendisine takdim edilmesine cevaz vermişlerdir (el-Müberrid, 1415/1994, 4/156). Bununla birlikte onlar, ism-i fâilin âmil olabilmesi için yukarıda zikredilen benzerliklerin yanısıra birtakım şartların da olması gerektiğini belirtmişlerdir (Abbas Hasan, t.y, 3/247). Bunlar aynı zamanda ism-i fâili, muzâri fiile yaklaştıran şartlardır. Aslında nahivciler lâfzî ve ma'nevî benzerliğin yanında ism-i fâilin ameli için kullanım benzerliğinin bulunması gerektiğini de belirtmişlerdir. Buna göre ism-i fâilin amel edebilmesi için ya harf-i târifli olmalı yahut sıfat, haber veya hâl konumunda bulunmalı veya evvelinde istifhâm edatı ile ma'nevîden biri gelmelidir (İbn Usfûr, 1419/1988, 2/6) مَرَزْتُ "Zeyd'i döven bir adama uğradım." cümlesinde görüldüğü üzere ism-i fâil cümlede nekre bir kelimenin sıfatıdır. Aynı durum muzâri fiil için de geçerlidir. Çünkü o da nekre bir kelimeye sıfat olabilmektedir.

"Bu, babası 'Ali'yi dövendir." örneğinde ism-i fâil haber konumundadır. Bu cümlede أبوه kelimesi ism-i fâilin fâili, عَلِيًّا ise mef'ûlüdür. Muzâri fiil de ism-i fâil gibi cümlede haber konumunda gelebilmektedir.

İsm-i fâil, مَرَزْتُ بِعَمْرٍو ضاربًا أَخَاكَ "Amr'a senin kardeşini döverken uğradım." cümlesinde ise hâl konumundadır (es-Sebtî, 1407/1986, 2/999).

"Amr'ı sen mi döveceksin?" cümlesinde ise ism-i fâilin başında istifhâm edatı vardır.

"Sen Zeyd'i dövecek değilsin." cümlesinde ise ism-i fâil nefyden sonra gelmiştir (İbn Tûlûn, 1423/2002, 1/496). Örneklerde görüldüğü gibi ism-i fâil muzâri fiile isti'mâlen benzemekte ve kıyasen onun gibi amel etmektedir.

İsmi amelde asıl kabul etmeyen nahivciler, yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi onu fiile kıyas ederek amel ettirmişlerdir. Farklı görüşler olmasına rağmen genel olarak her iki nahiv ekolü de bu kıyası kabul etmiştir. Sonuçta kıyas bir kelimenin âmil oluşuna etki eden önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nahiv âlimleri bazı yönlerden ism-i fâile benzeyen muzâri fiilin yapılan kıyas sonucu mu'reb kabul edildiği ifade etmişlerdir. Diğer taraftan ism-i fâil muzâri fiile kıyas edilerek âmil olan fiilin hükmünü almıştır. Dikkatle bakıldığında i'râb bakımından fer' olan muzâri fiil, ism-i fâile benzetilerek mu'reb yapılmış, amel bakımından fer' olan ism-i fâil ise muzâri fiile benzetilerek âmil olmuştur. Aslında bu iki kelime farklı konularda birbirlerinin hem makîsun aleyhleri hem de mâkîsleri durumundadırlar. Bu durum bir konuda fer' kabul edilmenin başka konuda fer' olmayı gerektirmediğini göstermektedir.

Diğer taraftan nahivcilerin ism-i fâilin muzâri fiile benzer yönlerini çok güçlü kabul etmeleri bu benzerlikleri gerçek birer illet olarak kabul ettiklerine işaret eder.

İsm-i fâilin ameli konusunda zikredilmesi gereken bir diğer konu da mübalağalı ism-i fâil olarak bilinen bazı kelimelerin ameli meselesidir. Nahiv âlimleri فَعُولٌ، فَعَالٌ ve مِفْعَالٌ vezninde gelen mübalağalı ism-i

fâil sigalarının ameli hususunda ittifak etmişlerdir. Farklı ekollerden de olsa bütün nahivciler bu sigalardaki kelimelerin gerekli şartları haiz olmaları halinde ism-i fâilin ameli gibi amel etmelerinde bir sakınca görmemiştir. Ancak فَعِيلٌ وَفَعِيلٌ vezninde gelen ism-i fâillerin ameli hususunda bir ittifak söz konusu değildir (el-Alevî 1430/209, 1/386).

Bütün nahivcilere göre ism-i mef'ûl, ism-i fâil gibi muzâri fiile benzerliği sebebiyle âmil olmuştur. Söz konusu kelimenin de ism-i fâil gibi lâfzen, ma'nen ve isti'mâlen muzâri fiile benzerliği illet kabul edilmiş ve amel etmesi sağlanmıştır (es-Sebtî, 1407/1986, 2/997; el-Cevârî, 1394/1974, 77).

C. Sıfat-ı Müşebbehe Kıyas

Sıfat-ı müşebbehe de diğer şibhu'l-fiiller gibi kıyasen âmil kabul edilmiştir. Ancak nahivciler sıfat-ı müşebbehenin fiile benzerliğini ism-i fâil üzerinden ele almışlardır. Bir diğer ifadeyle sıfat-ı müşebbehenin âmil olması sonucuna ism-i fâile kıyas yapılarak varılmıştır. (İbnu's-Serrâc, t.y, 1/130) Zaten ism-i fâile benzerliğinden dolayı bu adı almıştır (ez-Zeccâcî, 1404/1984, 94; Ebû Alî el-Fârisî, 1389/1969, 151).

Sıfat-ı müşebbehe anlam bakımından muzâri fiile benzemediğinden dolayı amel bakımından makîsun aleyhi olan ism-i fâilden zayıftır (Sîbeveyh, 1430/2009, 1/256).

Nahivcilere göre sıfat-ı müşebbehe ism-i fâile isti'mâlen ve lâfzen benzerlik arz etmektedir. Örneğin sıfat-ı müşebbehenin ism-i fâil gibi bir ismin sıfatı olarak cümlede yer bulması aralarındaki isti'mâlî benzerliği göstermektedir. Onun ism-i fâil gibi müzekkerlik-müenneslik halinde olması, harf-i târif alması ve cemi durumu ise aralarındaki lâfzî benzerliğe örnek verilmiştir. Bahsi geçen durumlardan dolayı gramer âlimleri, sıfat-ı müşebbehenin ism-i fâile kıyas edilerek amel ettiğini zikretmişlerdir (İbnu's-Serrâc, t.y, 1/130). Meselâ, مَرَزَتْ بِرَجُلٍ حَسَنٍ وَجُوهُهُ "Yüzü güzel bir adama uğradım." cümlesinde ki حَسَنٌ kelimesi sıfattır. Yukarıdaki şartları haiz olduğu için ism-i fâile kıyas edilerek amel etmesi sağlanmıştır. زَيْدٌ كَرِيمٌ أَبُوهُ "Zeyd'in babası değerlidir." örneğinde ise كَرِيمٌ kelimesi cümlede haber konumundadır. Makîsun aleyhi ism-i fâil gibi amel ederek أَبُوهُ kelimesini ref' etmiştir (Ebû Alî el-Fârisî, 1389/1969, 151). Ancak bu kelime ism-i fâil ile aralarındaki benzerliğini bir yönüyle bile olsa kaybettiğinde artık amel edemez. Örneğin, مَرَزَتْ بِرَجُلٍ خَيْرٍ مِنْهُ أَبُوهُ "Babası kendisinden hayırlı olan bir adama uğradım." ifadesinde خَيْرٌ kelimesinin, ism-i fâil gibi أَبُوهُ kelimesini fâil alması doğru kabul edilmemiştir. Çünkü خَيْرٌ kelimesinin tesniyesi, cemisi ve müennesi yoktur. Bu yönüyle ism-i fâile olan benzerliğini kaybettiğinden âmil sayılmamıştır (Ebû Alî el-Fârisî, 1389/1969, 151).

Yukarıda sıfat-ı müşebbehenin ism-i fâile kıyasen âmil kabul edildiğini müşâhede ettik. Ancak kanaatimizce burada üzerinde durulması gereken en önemli husus, nahivcilerin amel bakımından fer' kabul ettikleri bir ismin aynı konuda farklı bir isim için makîsun aleyh kabul edilmesidir. Zira muzâri fiile benzetilerek âmil olan ism-i fâil burada sıfat-ı müşebbehe için asıl kabul edilmiştir. Kanaatimizce bu durum iki sebepten kaynaklanmış olabilir. Birincisi, nahivciler tarafından ism-i fâilin amel bakımından muzâri fiile benzerliğinin kuvvetli kabul edilmesidir. Dolayısıyla nahivciler ism-i fâili muzâri fiil gibi değerlendirerek sıfat-ı müşebbehe için makîsun aleyh kabul etmişlerdir. Bu ârizî bir durum olduğu için aralarındaki benzerliğin bir açıdan bile kaybolması durumunda amelden düşmesi sağlanmıştır. İkincisi, nahivciler Arap dilinde sıfat-ı müşebbehenin âmil olduğunu gördüklerinden bunu kıyas ile açıklama ihtiyacı hissetmişlerdir. Çünkü isimlerde asıl olan âmil olmamaktır. Bundan dolayı ona en yakın ism-i fâil ile aralarındaki benzerlikleri dikkate alarak bu durumu kıyas çerçevesinde açıklamışlardır.

D. Mastarda Kıyas

Nahiv âlimlerinden bir kısmına göre mastar isim olmasına rağmen belirli şartları haiz olduğunda fâil ve mef'ûl alabilmekte yani fiil gibi amel edebilmektedir. Mastarın kıyasen âmil olduğunu kabul eden Basralı nahivcilere göre, onunla fiil arasında harf bakımından lâfzî, (İbnu'l-Verrâk, 1429/2008, 422) hudûs ve zaman yönünden ise ma'nevî benzerlik bulunmaktadır (el-Ukberî, (1416/1995, 1/260).

Basralı nahivciler mastarın âmil olabilmesi için ism-i fâilde aranan hâl, sıfat, haber olmak gibi şartları aramamışlardır. Çünkü onlara göre fiil mastardan türemiştir. Bu sebeple mastar fiile göre asıl kabul edilmiştir (el-Ukberî, (1416/1995, 1/448). Onlara göre mastar tenvinli, harf-i târifli veya muzâf olsada fiil gibi amel etmektedir (İbnu's-Serrâc, t.y, 1/137; Ebû Alî el-Fârisî, 1389/1969, 155). Bunun için mastarın yerine müevvel mastarın (مَنْ+fiil) konulması yeterlidir. (es-Sîrâfî, 1429/2008, 2/45) Örneğin, عَجِبْتُ مِنْ صَرْبِكَ زَيْدًا. ifadesi "Zeyd'i dövmene şaşırdım." şeklinde mâzi veya أَنْ تَصْرَبَ şeklinde muzâri anlamlı olduğu sürece amel edebilmektedir. Öte yandan mastar, ism-i tasgîr kalıbında olduğunda amelden düşmektedir. Çünkü fiilin tasgîri yapılamadığından aralarındaki benzerliğin kaybolduğu ifade edilmiştir (el-Ukberî, 1416/1995, 1/449).

Kanaatimize göre mastarın fiile benzetilerek âmil kabul edilmesi doğru değildir. Çünkü onlara göre mastarlar tenvinli, harf-i târifli ve muzâf olduklarında amel etmektedirler. Zikredilenlerin hepsi de isme ait özelliklerdir. Ayrıca Basralıların mastarların amelini kıyasen ortaya koyma çabaları bize göre isimler için

koydukları genel hükme bağlanmalıdır. Çünkü onlar isimlerin amel bakımından fer' olduğunu iddia etmektedirler. Bundan dolayı onlar fiil ile mastar arasında gördükleri benzerlikleri kıyasa konu yaparak genel hükme bağlı kalmak istemişlerdir.

E. **لَيْسَ**ye Benzeyen ما da Kıyas

Dilciler arasında ما'nın ameli hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Basralı dilcilere göre bu kelime kendisinden sonra gelen isim cümlesini etkilemekte; mübtedâyı ref', haberi ise nasb etmektedir (Sibeveyh, 1430/2009, 1/101; el-Müberrid, 1415/1994, 3/190). Kûfe ekolü temsilcilerine göre ise bu kelime âmil değildir ve başına geldiği isim cümlesini i'râb yönünden etkilememektedir (el-Enbârî, 1433/2012, 1/134).

Nahivciler arasındaki genel kabule göre harflerin amel edebilmesi için yalnızca bir kelime türüne mahsus olmalıdır. Dolayısıyla bir harf -istifhâm hemzesi gibi- hem fiil hem de isim ile kullanılabiliriyorsa genel kural gereği hiçbir kelimedede amel edemez (İbnu's-Serrâc, t.y, 1/55; İbnu'l-Hâcib, 1402/1982, 1/397).

Yukarıda da ifade edildiği gibi Basralı dilciler ما'nın âmil olduğunu zikretmişlerdir. Fakat nahivcilere göre kıyas gereği âmil olmaması gereken bir harf neden amel etmektedir? Aslında bu sorunun cevabı ما ile لَيْسَ arasındaki benzerlikte gizlidir. Çünkü Basralılara göre bu kelimenin birkaç yönden لَيْسَye benzerliği onun gibi amel etmesine yol açmıştır (el-Muhallebî, 1406/1986, 138). Bilindiği gibi, لَيْسَ isim cümlesinin başına gelir ve ismini ref', haberini nasb eder. Aynı şekilde ما da isim cümlesinin başına gelir. Basralılara göre aralarındaki bu isti'mâl benzerliğin yanında ma'nevî bir benzerlik de bulunmaktadır. Çünkü mezkûr kelimelerin ikisi de şimdiki zamanın olumsuzluğunu ifade eder. Ayrıca haberlerinin başına ب harf-i cerrinin gelebilmesi bu benzerliği pekiştirmektedir (el-Ukberî, 1416/1995, 1/175). Basralılar söz konusu benzerlikler sebebiyle ما ile لَيْسَ arasında kıyasa giderek لَيْسَdeki âmil olma hükmünü ما'ya taşıyarak onun âmil olduğunu iddia etmişlerdir.

Kûfeliler ise ما kelimesinin amelini doğru bulmamışlardır. Çünkü onlara göre bu kelime ما عَلِيٌّ قَائِمٌ. "Ali ayakta değildir." "Ali kalkmıyor." cümlelerinde görüldüğü gibi hem isimlerin hem de fiillerin başına gelebilmesi sebebiyle kıyas gereği âmil olmamalıdır (el-Enbârî, 1433/2012, 1/134). Diğer taraftan Temîm kabilesi de bu kelimeyi aynı şekilde kullanmıştır (el-Enbârî, 1436/2015, 108). Kûfelilere göre ما'nın bu durumu istifhâm ve atf harfleri için de geçerlidir. Onlar da her iki kelime türünün başına geldiklerinden amel etmemişlerdir. Onlara göre harf-i cerler sadece isimlere, cezm edatları ise sadece fiillere gelmeleri sebebiyle amel etmişlerdir. Dolayısıyla kıyasa ما'nın amel etmeden kullanılması gerekmektedir (el-Enbârî, 1433/2012, 1/134; el-Mâlekî, t.y, 313). Ayrıca Kûfelilere göre bu kelimenin başında olduğu isim cümlesinin haberinin mansûb olması ما'nın ameliyle alâkalı değildir. Çünkü onlar ما ile kurulan bir cümlede isim cümlesinin haberinin başında ب harf-i cerrinin bulunması gerektiğini, harf-i cerrin hazfedilmesi sebebiyle ona işaretten haberin mansûb geldiğini söylemişlerdir (el-Enbârî, 1433/2012, 1/134). Zira el-Ferrâ'nın da işaret ettiği gibi haberin başındaki ب harf-i cerri çoğu kere hazfedilir ve bu sebepten ötürü haber mansûb olur. Bundan dolayı onlara göre ما هَذَا بَشَرًا "Bu bir insan değildir."³ ve ما هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ "Onlar, onların anneleri değildir."⁴ âyetlerinde ب harf-i cerri hazfedilmiştir (el-Ferrâ, t.y, 2/42, 3/139).

Kûfeliler, ما'nın ameliyle ilgili Basralıların yapmış olduğu kıyası kabul etmemişlerdir. Zira onlara göre ما ile لَيْسَ arasındaki benzerlik yönü zayıftır. Çünkü Hicazlılara göre لَيْسَ fiildir, ما ise harftir ve harf fiilden daha zayıftır. Dolayısıyla aralarındaki bu zayıf benzerlik ما'nın لَيْسَ gibi amel etmesini gerekli kılmaz. Kûfelilerin bu görüşü Basralılar tarafından kabul görmemiştir. Zira onlara göre ما'nın لَيْسَye benzerliği her durum için geçerli değildir. Ayrıca onlar iki kelime arasında kıyasın gerçekleşmesi için birtakım şartların bulunması gerektiğini ifade etmişlerdir. Örneğin haberinin öne geçmesi, isimle haber arasına اَلَا girmesi ve اِنْ-i muhaffefe ile kendisiyle mamûlünün arasının ayrılması gibi nedenlerden dolayı ما amel edememektedir. Bu şartlar dışında onlara göre söz konusu kelimeler arasındaki mana ve konum benzerliği kıyası gerektirmiştir (el-Enbârî, 1433/2012, 1/135).

Basralılar, Kûfelilerin ما'nın haberinde ب harf-i cerrinin hazfedilmesi sebebiyle mansûb olduğuna dair açıklamalarını doğru bulmamışlardır. Çünkü ب harftir ve üzerinde i'rab cereyân etmez. Basralılara göre eğer Kûfelilerin dediği gibi harf-i cerrin hazfi durumunda haberin nasbi gerekseydi her yerde aynı durumun olması gerekirdi. Örneğin, كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا "Şahit olarak Allah yeter."⁵ âyetinde ب harf-i cerrinin hazfedilmesi durumunda kendisinden sonra gelen kelimenin mansûb olması gerekirdi. Fakat الله lâfzı fâil olduğundan merfû' olur. Aynı şekilde بِحَسْبِكَ زَيْدٌ "Sana Zeyd yeter." ifadesinde ب hazfedildiğinde بِحَسْبُ kelimesi merfû' olur (es-Sîrâfî, 1429/2008, 1/323).

³ Yûsuf 12/31.

⁴ Mücadele 58/2.

⁵ Ra'd 13/43

Yukarıda yapılan açıklamalar doğrultusunda Basralıların ve Kûfelilerin bir kelimenin âmîl olup olmaması konusunda farklı görüşlere sahip olmalarında kıyasın rol oynadığı anlaşılmış olmalıdır. Muhtemelen bu konuda her iki ekolün arasındaki görüş farklılığı farklı bir lehçeyi esas alarak görüşlerini kıyas ile güçlendirmeye çalışmalarından kaynaklanmıştır. Zira bilindiği üzere ما kelimesini Hicâzlılar âmîl olarak kullanmışken Temîmliler bu kelimeyi amel ettirmemişlerdir. Diğer taraftan her iki ekolün ortaya koydukları kıyaslamalarda bazı çelişkiler de yok değildir. Çünkü ما'nın haberinin mamûlünün öne geçmesine Basralılar söz konusu kelimeyi istifhâm harflerine benzeterek cevâz vermemişlerdir.⁶ Ancak burada ise ما'yı يئین ye benzeterek kıyasa gitmişlerdir. Dolayısıyla takdîm ve te'hîr konusundaki görüşleriyle söz konusu kelimenin ameli bağlamındaki görüşleri kanaatimizce çelişmektedir. Aynı durum Kûfelilerde de görülmektedir. Zira onlar yukarıda amel bakımından istifhâm harflerine kıyas ettikleri ما'yı takdîm ve te'hîr konusunda لَمْ، لَنْ ve لا'ya kıyas ederek haberin mamûlünün öne geçebileceğini söylemişlerdir (el-Ukberî, 1416/1995, 1/177-178). Eğer Kûfeliler amel yönüyle ما'yı لَمْ، لَنْ ve لا'ya kıyas etselerdi en azından ismine etki etmesi gerekirdi. Dolayısıyla bu meselede her iki ekol de bize göre kendi görüşünü destekleyecek kullanımları, içine düştükleri çelişkiyi görmeden kıyasa konu yapmışlardır.

Sonuç

Basra ve Kûfe dil ekollerinin nahiv çalışmalarında kıyası etkin bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Kıyas iki ekol arasında farklı görüşlerin doğmasına sebep olmuştur.

Zihni bir faaliyet olması hasebiyle kıyas aynı ekol içerisinde de farklı görüşlere zemin hazırlamıştır.

Kıyasın en önemli rûknü olan illetin belirlenmesi hususunda iki dilsel veri arasında farklı benzerliklerin bulunması kıyasın sonucunu etkilemiştir.

Basra ve Kûfe dil ekolleri temsilcileri âmîl nazariyesini doğrudan kıyas yöntemiyle açıklamaya çalışmışlardır.

Her iki ekol arasında var olan tartışmalar daha çok teorik bir yapıya sahiptir.

Her iki ekolün görüşlerinde kıyas kaynaklı çelişkiler de bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abbâs Hasan (t.y.). *en-Nahvu'l-vâfi*. el-Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- el-Alevî, Yahyâ b. Hamza (1430/2009). *el-Minhâc fî şerhi Cumeli'z-Zeccâcî*. er-Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd.
- el-Cevârî, Ahmed 'Abdussetâr (1394/1974). *Nahvu'l-Kurân*. Bağdat: Matba'atu'l-Mecme'i'l-İlmi'l-İrâkî.
- Ebü 'Alî el-Fârisî, el-Hasan b. Ahmed 'Abdilgaffâr (1389/1969). *el-İzâhu'l-'Aduî*. er-Riyad.
- el-Enbârî, Cemâluddîn Ebu'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Saîd (1433/2012). *el-İnsâf fî mesâilil-hilâf*. Beyrut: el-Memleketü'l-Asriyye. (1436/2015). *Esrâru'l-Arabiyye*, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve Şu'nu'l-İslâmiyye.
- el-Ezherî, Hâlid b. 'Abdillâh (1421/2000). *Şerhu't-Taşrih 'ale't-Tevdîh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-cumel fi'n-nahv* (1405/1985). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd (t.y.). *Me'âni'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru's-Surûr.
- el-Habbâz, Ahmed b. el-Hüseyn (1428/2007). *Tevcihu'l-luma'*, el-Kahire: Dâru's-Selâm.
- İbnu'l-Hâcib, Ebû 'Amr Cemâluddîn 'Osman b. 'Ömer b. Ebî Bekr b. Yunus (1402/1982). *el-İzâh fî Şerhi'l-Mufaşşal*. Bağdat: Vizâretü'l-Evkâf.
- İbnu'l-Verrâk, Ebu'l-Hasen Muhammed b. 'Abdillâh (1429/2008). *İlelu'n-nahv*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl b. en-Nahvî el-Bağdâdî (t.y.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Akîl, Behâuddîn 'Abdullâh el-Hemedânî el-Mısırî (1433/2012). *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ elfiyeti'bn Mâlik*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye.
- İbn Bâbeşâz, Ebu'l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs el-Mısırî el-Cevherî (1398/1978). *Şerhu'l-Mukaddimeti'n-nahviyye*. by.
- İbn Hişâm, Cemâluddîn 'Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed el-Ensârî (1357/1938). *Metnu Şuzûri'zeheb*. Mısır: Mustafâ el-Bâbî'l-Halebî.
- İbn Mâlik, Cemâluddîn Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdillâh et-Tâi el-Endelusî (1406/1986). *Şerhu'l-Kâfiyeti's-şâfiye*. Mekke: Dâru'l-Me'mûn.
- İbn Tûlûn, Ebû 'Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. 'Alî ed-Dimaşkî (1423/2002). *Şerhu İbn Tûlûn 'alâ Elfiyeti'bn Mâlik* Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Usfûr, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Mu'mîn b. Muhammed b. 'Alî el-İşbilî (1419/1998). *Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Yaîş, Ebu'l-Bekâ Ya 'iş b. 'Alî b. Ya 'iş b. Muhammed en-Nahvî (1436/2015). *Şerhu'l-Mufaşşal*. el-Kahire: Dâru Sa'iddîn.
- el-Mâleki, Ahmed b. 'Abdi'n-Nûr (t.y.). *Rasfu'l-mebânî fî şerhi Hurûfi'l-me'âni*. Dimaşk: Matba'atu Mecme'i'l-Luğati'l-'Arabiyye.
- el-Misellâti Nûri Hasen Hâmid (1431/2010). *Esbâbu ihtilâfi'n-nuhât min hilâli kitâbil-İnsâf li'bni'l-Enbârî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- el-Muhallebî, Hasen b. Berekât b. 'Alî (1406/1986). *Nazmu'l-ferâid ve haşru's-şerâid*. el-Kahire: Mektebetü'l-Hancî.
- el-Müberriid, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd (1415/1994). *el-Muktedâb*. el-Kahire: İhyâu't-Turâsî'l-İslâmî.

⁶ Yukarıda da ifade edildiği gibi Basralıların çoğu ما'nın haberinin ma'mûlünün kendisine tekaddüm etmesini câiz görmezler (el-Enbârî, 1433/2012, 1/140). Onlara göre ما nefy harfidir ve kendisinden sonra hem isim hem de fiil gelebilmektedir. Bu bakımdan o, istifhâm harflerine benzetilmektedir. Bundan dolayı sadâret isteyen diğer kelimeler gibi kendisinden sonra gelen herhangi bir âmîl dan önce geçen kelime amel etmez. Örneğin Basralılara göre طغامك ما زئد أكلا. "Zeyd yalnızca senin yemeğini yemiyor." cümlesindeki طغام kelimesi ما'nın mef'ûlü olamaz. Çünkü nefy harfi sadâret isteyen istifhâm harfine benzediği için haberinin ma'mûlü kendisine tekaddüm edemez (el-Ukberî, 1406/1986, 327).

- es-Sebtî, İbn Ebi'r-Rabî 'Ubeydullâh b. Ahmed b. 'Abdillâh el-Kuraşî el-İşbîlî (1407/1986). *el-Basît fî şerhi Cumeliz'z-Zeccâci*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- es-Semânîni, Ömer b. Sâbit (1422/2002). *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Sîbeveyh, Ömer b. Osmân b. Kanber (1430/2009). *el-Kitâb*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- es-Sirâfi, Ebû Sa'îd el-Hasan b. 'Abdillâh b. Merzubân (1429/2008). *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr (1418/1998). *Hem 'u'l-hevâmi' fî şerhi Cem 'i'l-cevâmi'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- el-'Ukberî, Ebu'l-Bekâ 'Abdullâh b. Hüseyin (1406/1986). *et-Tebyîn 'an mezâhibi'n-naħviyyîne'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- _____ (1416/1995). *el-Lubâb fî ileli'l-binâ ve'l-i'râb*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr.
- ez-Zebîdî, 'Abdullatîf b. Ebî Bekr eş-Şercî (1407/1987). *İ'tilâfu'n-nuşra fî ihtilâfi nuħâti'l-Kûfe ve'l-Başra*. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb.
- ez-Zeccâci, 'Abdurrahmân b. İshâk en-Nahvi (1404/1984). *el-Cumel fî'n-naħv*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.